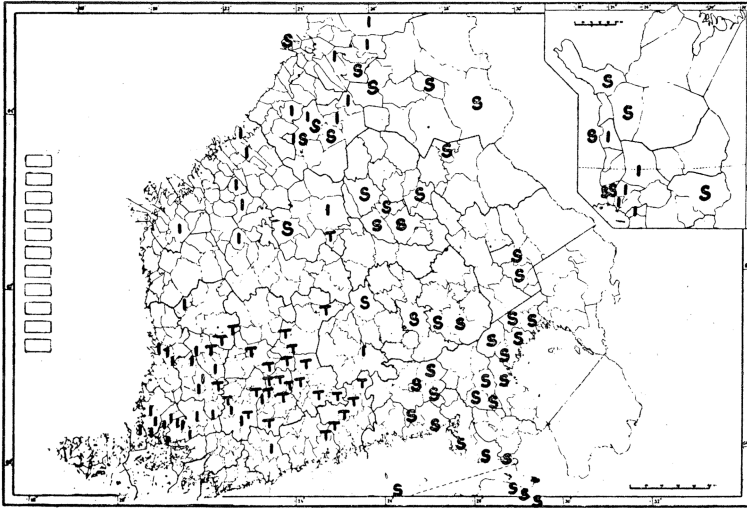

Talven napa.

Ne nelisen viikkoa, jotka nykyään lähinnä sattuvat kahden ensimmäisen kalenterikuukautemme yhtymäkohdan ympärille, ovat menneiden sukupolvien maamiehelle olleet kriittinen ajankohta. Tätä kuvastaa eräisiin näiden viikkojen sisältämiin merkkipäiviin, nimittäin heikin-, paavalin- ja kynttilänpäiviin liittyvä kansan muistitieto. Ruotsi-Suomessa 1753 toimeenpantu kalenterin uudistus siirsi tietysti nämäkin päivät 12 vrk. aikaisemmiksi. Maamiehen kotoisessa työ- ja talouskalenterissa

ne olivat jo ennen mainittua korjausta tulleet merkitsemään käännekohtaa talven kulussa. Talven keskikohta katsottiin saavutetuksi, alettiin odottaa kevättä ja maatalousvuoden produktiivisen puoliskon lähenemistä. Tällöin sanottiin talvenselän katkeavan ja annettiin karhun kylkeä kääntäessään todistaa talven olevan puolessa; mutta ajankohdan tärkeyden ytimeen iskee se sananparsa, joka kuivasti toteaa eläinten rehun olevan kahtia, ihmisten ruoan kolmia. Talvivaroista oli saanut siihen mennessä kulua edellisestä puolet, jälkimmäisestä kolmannes, ja jäljellä olevalla oli tultava toimeen, kunnes karja keväällä voitiin laskea itse etsimään ruokansa ja kunnes taas oli uutiseen ennätetty. Eipä ihme, että talonpoika on tarkasti seurannut sen kauden kulumista, jolloin maa oli martaana, sillä karjan talvivarojen käytön huolimaton tarkkailu olisi käynyt tuhoisan kohtalokkaaksi. Leivän loppuessa oli kasvuvoimaisena kesäkautena mahdollisuus korvikkeiden varassa jotenkuten selviytyä uutiseen. Niinpä ei leipäviljan viimeistä kolmannesta koskevaa merkkipäivää tunneta, eikä kesän keskuspäivää muutenkaan näy pidetyn erityisesti silmällä. — Edelleen on Sammatista merkitty muistiin tieto »puolentalven keskiviikosta», joka oli ensimmäinen loppiaista seuraava keskiviikko, siis liikkuva merkkipäivä. (Kai v. Fieandt, Vanhan Sammatin kansanomaisesta kalenterista. Kotiseutu 1932, s. 24). Vihdoin esiintyy vanhoissa riimukalentereissamme miltei poikkeuksetta erityinen merkki tammikuun 13. tai 14. päivän kohdalla. Kansan perimätieto ei näy säilyttäneen mitään näiden päivien muinaista merkitystä selittävää. Joulun loppuna tunnettu, meillä aikaisemmin tammikuun 7:ntenä sijainnut nuutinpäivä on vasta 1700-luvun alussa painetuissa kalentereissamme siirtynyt saman kuun 13. päivän kohdalle. Ainoastaan 1700-luvun lopulla eläneen pudasjärveläisen kalenterisauvantekijän Taneli Väätäjän jälkeläiset ovat antaneet tiedon, että talvenselkä katkeaa tammikuun 14:ntenä, kuten Emanuel Wallenius on »ylöspannut muistoksi, sen jälkeen jäänetten omaisten Ylösannon Jälkeen vuonna 1854». (Historiallisen museon tositteet, Kansallismuseo). Yhteistä näille kaikille eri päiville on siis, että ne sattuvat suunnilleen keskivaiheille kansanomaisen talousvuoden talvipuolisko, minkä pituus tietenkin käytännössä alati hieman vaihteli. Yleisesti sen lienee katsottu alkaneen mikonpäivän vaiheilla, johon mennessä viimeistenkin maankasvujen piti olla korjattuina talteen ja jolloin karja otettiin laitumelta navettaan, sekä päättyneen vapunpäivän tienoissa, jolloin karja normaalivuosina voitiin laskea ulos.

Tämä talvikauden taitekohdan tarkkailu kuvastuu ilmeisesti nimityksessä *sydänkuu*, joka Itä-Suomessa esiintyy kalenterivuotemme ensimmäistä (usein kahta, harvoin kolmea ensimmäistä) kuukautta mer-

- S = sydänkuu(t)
 I = iso ja pikku tammi
 T = tammi, 'napa', 'akseli', 'keskipuu'

kitsevänä. Nimitykseen on selvästi antanut aiheen näiden kuukausien talvenkeskeinen sijainti. Sen esiintymisalueen länsiraja näyttää, kuten oheisesta, pääasiallisesti Sanakirjasäätiön ja Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkiston kokoelmien perusteella laatimastani kartasta voidaan havaita, tavoittelevan tunnettua Viipurinlahden länsipuolelta alkavaa ja Keski-Pohjanmaan rannikolle päättyvää lukuisien kansanomaisen kulttuurin ilmiöiden rajaa. Lisäksi on mainittava Vermannista peräisin oleva tieto. Tältä samalta alueelta tunnetaan sitä paitsi pariin merkkipäivään liittyvänä käsite *talven napa*, johon siis sisältyy, paitsi talvikauden keskikohdan määrittelyä, myös mielikuva luonnossa tapahtuvasta kiertokulusta. Kiihtelysvaarassa talven napa on sijoitettu heikinpäivään, Juvalla ja Sakkolassa paavaliin. (Sanakirjasäätiön kokoelmat.)

Kirjakielemme omaksuma kalenterivuoden ensimmäisen kuukauden nimitys *tammikuu* on ymmärrettävästi kirjallista tietä levinnyt kansan tietoisuuteen kautta maan. Voimakkaimpina levittäjinä ovat tietenkin olleet 1600-luvun puolivälistä alkaen runsaammin painetut ns. ikuisella kalenterilla varustetut virsikirjat ja kansan käyttöön tarkoitettut hengelliset käsikirjat sekä miltei 1700-luvun alusta alkaen julkaistut almanakat. Tammikuun puhtaasti kansanomaista levinneisyysaluetta ei näin ollen

voida ilman muuta määritellä. Maassamme tunnetaan kuitenkin laajalle levinneenä kansainvälinen kertomus talvikuukausien välisestä keskustelusta, joka läntisimmässä Suomessa on pukeutunut suunnilleen seuraavan sisältöiseen asuun: *pikku tammi*, siis helmikuu, sanoo veljelleen *isolle tammelle*, siis tammikuulle, että hän tämän sijassa kyllä jäädyttäisi varsan tamman vatsaan, emännän kädet taikinapyttyyn jne., mutta ei kykene siihen, koska hänen toinen silmänsä vuotaa vettä. Tammikuita on siis katsottu olevan kaksi, kuten usein sydänkuita Itä-Suomessa. Kartassamme nähdään ison ja pikku tammen esiintyvän lännessä Varsinais-Suomesta ja Lounais-Hämeestä alkaen aina Peräpohjolaan asti. Pohjoisessa ne siis esiintyvät rinnakkain sydänkuiden kanssa samalla alueella. (Muista huomattavasti erillään oleva pertunmaalainen tieto johtunee muistiharhasta; sen antajan tiedetään oleskelleen välillä pitkäkhön ajan Saarijärvellä.) Ison ja pikku tammen sekä sydänkuiden esiintymisalueiden väliin jää tyhjäksi hämäläis-uusmaalainen alue, joka näyttää jatkuvan eteläisimmälle Pohjanmaalle. Palaan siihen tuonnempana.

HAKULINEN lausuu teoksensa »Suomen kielen rakenne ja kehitys» II osassa: »Tammikuu, mitä sen ensi osan alkuperäiseen merkitykseen tulee, on vielä tieteellekin lopullisesti selvittämätön ongelma.» Selityskokeita on tehty useitakin, mutta mikään niistä ei siis toistaiseksi ole osoittautunut vakuuttavaksi. Jo GOTTLUND aikoinaan yritti johtaa tammikuuta puun nimestä, »koska se on kovin kuista, niinkuin tammi on kovin puista». GRIMMIN mukaan nimi olisi saanut alkunsa yhdyssanasta tammipakkanen (»winterkälte — — hart und fest gleich dem eichholz»). BORG johtaa sen niinkään pakkasen kovuudesta verraten sitä saksan sanaan *hartmánot*. AHLQVIST on sitä mieltä, että nimi on aikaisemmin esiintynyt muodossa *tammakuu*, koska hevoset muka ovat olleet laitumella läpi talven ja ainoastaan kovilla pakkasilla tulleet ihmisasuntojen luo. RABBE on huomauttanut, että muiden lehtipuiden pudotettua lehtensä tammi saattaa ne vielä säilyttää tässä kuussa. KORHONEN yhdistää sen myös tammipuuhun, mutta olettaa tammikuun olleen alkuaan paljon myöhempänä, ehkä huhti- tai toukokuun kohdalla. (Arvi Korhonen, Suomalaisten vanhasta ajanlaskusta, s. 58—61). GROTENFELT arvelee sen olevan tekemisissä skandinaavisen Torsmånadin kanssa, koska tammi oli Torin pyhä puu. (Virittäjä 1916, s. 152—153.) Kaikille näille selityksille tuntuu olevan ominaista eräänlainen keinotekoisuus, vaikka asiaa yleensä onkin pyritty lähestymään talous- ja luonnonvuoden näkökulmasta, joka eräiden muiden kuu-kaudennimien suhteen on tuottanut positiivisilta vaikuttavia tuloksia. HARVAN tulkinta, jonka mukaan tammikuu olisi saanut nimensä kansan silmiin jättiläiskokoisena puuna näkyneestä linnunradasta, ei sekään tunnu

täysin vakuuttavalta. (Aika 1918, s. 33.) Sallittaneen vuorostaan kansatieteen harrastajankin omalta kannaltaan yrittää saada asiaan ratkaisua.

Sanalla *tammi* on kielessämme useitakin eri merkityksiä. Paitsi puulajia, patolaitetta sekä erästä lautapeliä se tunnetaan tarkoittamassa napa, pyörivää akselia tai liikkumatonta keskipuuta. Olen voinut todeta sen tällöin esiintyvän seuraavissa merkitystehtävissä: jalkamyllyn siipitukki, vesirattaan akseli ratasmyllyssä, tuulimyllyn siipiakseli, tuulimyllyn säkinnostolaitteen, ns. pelistukin akseli, myllynkiven nosto- ja liikuttamisvälineenä käytetyn käsipyörän akselipuu, rattaan, tiiliranan, hevosierron, »raakinpuun» (eräs nahanmuokkauslaite) ja keinun akseli, luomapuiden, kerinpuiden, kelan akseli; yleensä puu, jonka ympäri jokin esine kiertää, napa jossakin pyöritettävässä akselissa; teerenkahan keskiseiväs, sudenkuopan ja heinäkeon keskipuu. Oheisessa kartassa nähdään näiden äsken lueteltujen merkityksien esiintymisalue, joka huomattavalta osalta täyttää ennenmainitun aukon ison ja pikku tammen sekä sydänkuiden esiintymisalueiden välissä. Tämä alue on, kuten näkyy, pääasiallisesti hämäläinen.

Kun nyt asetetaan rinnakkain tammikuun ja eräiden siihen sisältyvien päivien alussa todettu merkitys kansanomaisessa talousvuodessa, edelleen Itä-Suomesta tunnetut kalendaariset käsitteet sydänkuu ja talven napa, sekä vihdoin sana *tammi* merkityksissään 'napa, akseli, keskipuu', tuntuisi erittäin houkuttelevalta olettaa *tammikuu* ja *sydänkuu* synonyymeiksi; edelliseen sisältyisi lisäksi kiertoliikkeen mielikuva, jonka vuodenaikojen alati toistuvaan vaihteluun liittyvänä ei pitäisi tuntua oudolta.

Mitä perua *tammi* nyt puheena olevassa merkityksessä kielessämme on? Virossa ja liivissä, joihin katse sanan läntisen esiintymisen johdosta lähinnä suuntautuu, ei sille Wiedemannin ja Kettusen mukaan löydy vastinetta teknillisenä terminä eikä kuukauden nimenä. Setälä kiistää jyrkästi, että sanalla olisi mitään tekemistä kasviopillisen tammen kanssa. (Virittäjä 1897, s. 44.) Hän arvelee, että se olisi jonkinmoisen merkityksensiirtymisen johdosta joutunut myllyn padosta (ruots. *damm*) merkitsemään myllyn akselia, mutta vilahduttaa heti sen jälkeen sulkumerkeissä mahdollisuutta, että kysymyksessä olisi toinen skandinaavinen sana, *stam*. Mutta tämähän juuri näyttää olevan sopusoinnussa kaiken edellä esitetyn kanssa. Ordbok över svenska språket, utgiven av Svenska Akademien ei tosin vielä ole ennättänyt riittävän pitkälle, eikä prof. Sigfrid Svenssonin pyynnöstäni ystävällisesti suorittama tiedustelu mainitun sanakirjan toimituksen kokoelmissa luonut valoa asiaan enempää kuin Hellqvistin ja Söderwallin sanakirjatkaan. Sen sijaan Ordbog over det danske

sprog sisältää hakusanan *stamme* kohdalla seuraavaa: »del af genstand, der ved sin plads i forhold til de andre dele, som udgaar fra den ell. hvilere paa den, minder om et traes stamme. — — — Metal- ell. traestøtte, -søjle, der udgør den centrale del af et redskab, et apparat (og bærer andre redskabsdele); især om kran-, rat-, ror-, spilstamme». Ehkäpä sanan puhtaasti teknillisen merkityksen häviämisen etelässä ja lännessä ovat mahdollisesti sittemmin voineet aiheuttaa sellaiset läntiset sanatulokkaat kuin esim. *akseti, tukki, tolppa*? Teknillinen sanasto on tietysti mielessä muoti-sanastoa.

Tammikuu esiintyy painetuissa lähteissämme ensi kerran Agricolan Rucouskriaan liittyvässä kalenterissa, mistä päätellen sanalla on ainakin myöhäiskeskiaikana jo ollut vankka kansanomainen käytäntö. Koska Agricola vuoden toisesta kuukaudesta käyttää nimeä *helmenkuu*, on lähellä sekin otaksoma, että nämä molemmat Rucouskirian kuukaudennimet olisivat peräisin hänen kotiseutunsa kielestä, sittemmin osaksi ruotsalaistuneelta itäisimmän Uudenmaan rannikkoalueelta, joka jää sekä ison ja pikku tammen että sydänkuiden nykyään todettavissa olevien esiintymisalueiden väliin. Aikaisemmin on RIKKONEN jo lausunut olevan »mahdollista, että helmikuun nimi on tullut kirjakieleemme samoista länsisuomalaisista, lähinnä lounaissuomalaisista murteista, joihin vanha kirjakieli yleensä perustuu.» (Virittäjä 1935, s. 379.) Hänen lehtipuiden öksiin muodostuvien talvisten jääherneiden nimeä (*helmi, helme*) koskevat esimerkiksi (Lieto, Lappi Tl., Nakkila) näyttäisivät viittaavan siihen, että *helmenkuu* on voinut lännessä esiintyä pikku tammen samanaikaisena synonyymina. Itä-Suomessakin *sydänkuu* esiintyy välistä yksinään; seuraava kuukausi on, kuten tunnettua, jo toisen niminen, *vahtokuu*. Mutta todennäköisesti myös ennen mainitulla välialueella *tammi-* ja *helmikuu* ovat voineet olla kansankielen omaisuutta, ennenkuin painettu sana teki ne tunnetuiksi kautta maan.

Kenties on aikoinaan kautta silloisen asutetun suomenkielisen Suomen käytetty kahdesta nykyistä vuoden vaihdetta seuraavasta kuukaudesta samaa nimitystä, sillä tokkopa lännessä olettamukseni mukaan suhteellisen myöhään muodostuneen nimiparin *iso* ja *pikku tammi* synty on voinut tapahtua muuten kuin vanhalta pohjalta tunnetun esikuvan mukaan, koska sellainen kerran on olemassa. *Tammikuiden* ja *sydänkuiden* välisiä parallelismeja olisi siten kaksi, kuukausien lukumäärä ja nimien sisäinen merkitys.

A. Hirsjärvi.